

LINGVOMADANIY YONDASHUVDA KOGNITIV VA KONSEPTUAL TAHLILNING O'RNI

S.J.Xamroxonova

Islom Karimov nomidagi Toshkent davlat texnika universitetining

Olmalik filiali asisstenti

Annotatsiya: Konsept va konseptual tahlil bir-biriga bog'liq, bir butun qoidaga ega g'oyalar yig'indisi. Konsept tushunchaning obrazda, mazmun va belgida aks etuvchi tarkibiy shakllarida mujassamlashgan mohiyatidir. Konsept matnda bir butun ko'rinishda namoyon bo'lib, matnda aks etgan mazmuni ochib berishga xizmat qiladi. Konseptning asosini tashkil qiluvchi predmet obrazi yetarlicha aniq va ikkilamchi o'rinni egallagan bo'laklari mavhumlikka ega bo'lishi bilan birgalikda, ular yagona negiz atrofida o'zaro munosabatga kirishib birikadilar.

Kalit so'zlar: Konsept, kognitiv, lingvokulturologiya, mental birlik, kognitiv tahlil, antropologik paradigma.

Abstract: Conceptual analysis and concept are interrelated, set of ideas with a single rule. The concept is the essence of the concept embodied in the structural forms reflected in the image, content and sign. The concept appears in the text as whole and serves to reveal the content reflected in the text. The image of the object that forms the basis of the concept is clear enough, and its secondary parts are abstract, and they interact around a single basis.

Keywords: Concept, cognitive, linguistic culture, mental unity, cognitive analysis, anthropological paradigm.

Lingvokulturologiya – tilshunoslikning alohida sohasi. Kishilar, xalqlar, mamlakatlar o'rtasidagi iqtisodiy-siyosiy, madaniy hamda ilmiy aloqalar, xalqaro-madaniy kommunikativ jarayonlar tilshunoslik sohasida tillarning o'zaro munosabati va til madaniyati hamda tilning milliy o'ziga xos ko'rinishi kabi qator masalalarni kun

tartibiga qo`ymoqda. Bu esa tilshunoslik va madaniyatshunoslik o`rtasidagi alohida, o`z yo`nalishi va predmetiga ega bo`lgan yangi soha – lingvokulturologiyaning yuzaga kelishiga sabab bo`lmoqda.

“Til – madaniyat” tushunchasiga bo`lgan qiziqishning tobora ortishi esa terminologik qatlam tarkibiga kiruvchi tushunchalarni aniqlashtirishni dolzarb masala darajasiga ko`tarmoqda. “Til – madaniyat” tushunchasi insoniyat haqidagi barcha fanlarni bir-biriga yaqinlashtiradi, chunki insonni uning tilidan tashqarida o`rganish mumkin emas. Shunday ekan, til milliy madaniyatning mavjudligini va asosiy ifoda shaklini o`zida namoyon etadi.

Til, madaniyat, etnosning o`zaro munosabati masalasi yangi hodisa emas. XIX asrning boshlaridanoq bu muammoni nemis olimlari – aka-uka Grimmlar o`rganishga harakat qilganlari ma`lum. “Til – madaniyat” tushunchalarining uzviy aloqadorligi dastlab. V. fon Gumboldtning ishlarida ko`rinadi.¹ Uning fikricha, til “xalqning ruhiyati”, xalqning “asl ko`rinishi”dir. Madaniyat, avvalo, tilda aks etadi. Shunday ekan, madaniyat faqat til orqaligina namoyon bo`ladi. Til madaniyatning asl ko`rinishi, realligidir, til orqaligina inson madaniyatga kirib boradi, degan fikrlari muhim ahamiyatga ega bo`ldi. turologiyaning fan sifatida ilmiy asoslanishi M.M.Pokrovskiy, G.V.Stepanov, D.S.Lixachev va Y.M.Lotman, F.I.Busayev, A.N.Afanasyeva, A.A.Potebnya ishlaridan boshlandi.

Lingvokulturologiya madaniyatshunoslik va tilshunoslik kesishgan nuqtada shakllangan til tadqiqining yangi sohasidir. Lingvokulturologiya madaniyat va tilning o`zaro aloqasini, o`zaro ta`sirini, tilda o`z aksini topgan xalq madaniyatining ko`rinishlarini tadqiq etadi. Lingvokulturologiya tilni madaniyat- ning fenomeni, tashuvchisi sifatida o`rganadi. Mazkur fan doirasida leksik darajaning til birliklari semantikasidagi madaniyatshunoslikning tarkibiy qismlari va madaniy ma`nolar o`rganiladi.

Lingvokulturologiya tilshunoslik va madaniyatshunoslik fanlari hamkor- ligida, ammo tilshunoslikning ustuvorligida yuzaga kelgan eng yosh yo`nalishdir, shuning uchun ham bu yangi yo`nalish bevosita til haqidagi ilm bag`rida dunyoga kelgan.

Lingvokulturologiyada (kognitiv tilshunoslikda ham, umuman, antropo- logik paradigmada) “olamning lisoniy manzarasi”, “lisoniy shaxs” ,“konsept” kabi bir qator asosiy tushunchalar mavjud. Bu tushunchalar va, demakki, terminlar haqida tilshunoslikda juda ko`p yozilgan bo`lishiga qaramasdan, hali-hamon ularning ayrimlari talqinida bir xillikka erishilgan emas. Masalan, “olamning milliylisoniy manzarasi” terminini qo`llashda va talqin qilishda deyarli bir to`xtamga kelingan: “Tillar qancha bo`lsa, olamning shuncha milliy lisoniy manzarasi mavjud, bu tillarning har biri jamoaviy etnik ongning koinotdagi inson mavjudligini anglash va kategoriyalashtirish borasidagi ko`p asrlik faoliyatining noyob natijalarini aks ettiradi”. Ammo “lisoniy shaxs”, “konsept” terminlari haqida bunday deb bo`lmaydi. A.M.Nadyojkin konsept haqidagi ilmiy talqinlarda juda ham mavhumlik, har xillik mavjudligini ko`rsatib o`tadi, konsept nazariyasi metodologik jihatdan jiddiy tadqiq etishga muhtoj ekanligini aytadi. Kognitiv tilshunoslik va pragmatika muammolari bilan jiddiy shug`ullangan o`zbek tilshunosi professor Sh.Safarov ham negadir konsept haqida gapirar ekan, uning lingvomadaniy va etnomilliy jihatlariga yetarli e`tibor bermaydi. To`g`ri, konsept tafakkurga oid, mazmuniy, mental tushuncha, lekin uni milliy-madaniy unsurdan tamoman xoli bo`lgan hodisa sifatida qarash anchayin munozaralidir. Bu masala tadqiqiga bag`ishlangan bir qator asarlar yaratgan S.G.Vorkachev hatto “lingvokonseptning yetakchi farqlovchi belgisi uning etnomadaniy belgisi bo`lishi”ni ta`kidlaydi. Professor Nizomiddin Mahmudov konseptga rus tilshunosligida berilgan ko`pdan-ko`p ta`riflar orasida V.A.Maslova tomonidan ilgari surilgan ta`rif haqiqatni aniqroq aks ettirishini ta`kidlaydi. V. Maslovaning talqinicha, konsept, “bu lingvomadaniy o`ziga xoslik qayd etilgan va muayyan etnomadaniyat egalarini u yoki bu tarzda tavsiflovchi semantik tuzilmadir”. Konseptning lingvomadaniy va kognitiv ta`riflari chambarchas bog`liqdir, chunki bilish tafakkur, til va madaniyat orqali amalga oshiriladi. Tilshunoslikning bu ikki yo`nalishi bilimning antroposentrik paradigmasiga tegishli bo`lib, biz ushbu axborotda konseptni o`rganishni faqat kognitiv tilshunoslik nuqtai nazaridan sharhlashga harakat qildik. Bundan tashqari, konseptning funksional-semantik tahlili

ham borki, u alohida tadqiq qilinishni talab etadi.

Lingvomadaniy yondashuvda kognitiv konseptual tahlilning o'rnini beqiyosdir. Bu yo'nalishda Y.S. Stepanov, V. I. Karasik, V. A. Maslova, D. U. Ashurova va boshqalar ilmiy tadqiqotlar olib borishgan. Bu yo'nalishda konseptlar madaniyatning asosiy birligini hisoblanib, obrazli, pragmatik va stilistik hodisa sifatida o'rganilgan.

Lingvokognitiv yo'nalishda E. S. Kubryakova, Z. D. Popova, I. A. Sternin va

boshqalarning tadqiqotlarida konseptni jamiyat tushunchalari birligi sifatida qarash hamda uni markaziy va periferik qismlarga bo'lib o'rganish kuzatiladi.⁴

Oxirgi o'n yillik ichida filologiya fanida konsept eng faol qo'llanuvchi

terminga aylandi. Konsept nafaqat tilshunoslik, balki u adabiyotshunoslik, mantiq, falsafa va madaniyatshunoslik fanlarida ham qo'llanadi, biroq konsept termini hozirgacha aniq bir ta'rifga ega emas va turli sohalarda turlicha ta'riflanadi.

Konsept strukturasi qo'shimcha konsept belgilari paydo bo'lgani sari kengayaveradi.

Konsept semantik jihatdan so'zning leksik ma'nosiga nisbatan boyroqdir.

Buning asosiy sababi, konseptning mental birlik sifatida talqin qilinishidir.

Konsept doimo shaxs bilan bog'liq. Konsept o'z ichiga so'zning leksik ma'nosiga xos ravishda intellektual, hissiy, estetik axborotni olishi, terminga xos ensiklopedik axborotni qamrab olishi mumkin. Ammo konsept na leksik ma'no va na tushuncha emas. Uning farqini quyidagi talqinda ko'rish mumkin. Konsept –bu alohida bir xalq, ijtimoiy sinf, alohida maktab yoki aynan bir individning borliqdagi predmet yoki hodisaga bo'lgan qarashlari asosida yuzaga kelgan mental hodisa.

Demak, so'zning leksik ma'nosi va konsept tafakkur va kognitiv xususiyat bilan bog'liq hodisa bo'lib, ongda borliqning aks etishi natijasidir. Biroq konsept kognitiv ong mahsuli bo'lsa, so'zning leksik ma'nosi lisoniy ong mahsulidir. Konsept bilan so'zning leksik ma'nosi o'rtasidagi farq shundaki, konsept konseptosfera birligi hisoblansa, so'zning leksik ma'nosi tilning semantik maydoni birligidir. Konseptning

mohiyati kengroq bo‘lib, u o‘zida faqatgina ma’no komponentlarini emas, inson hayotiy tajribasida orttirilgan bilimlari, ongdagi axborot yig‘indisi, u yoki bu predmet yoki hodisa haqidagi *ensiklopedik bilimlari* majmuidan iborat.

Lingvistik adabiyotlarda konsept terminiga turlicha ta’riflar beriladi. Tilshunoslikda birinchilardan bo‘lib, konseptni o‘rgangan olimlardan biri S.A.Askoldovdir. U konseptga potensial, dinamik struktura sifatida baho beradi. Uning fikricha, konseptning eng muhim funksiyalaridan biri o‘rinbosarlik funksiyasidir. Konsept real predmetlar bilan birgalikda shu predmetning ba’zi tomonlari yoki real haqiqatning o‘rnini bosishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yhati:

1. Judith N. Martin, Thomas K. Nakayama. Intercultural Communication in Contexts. USA, New York: Taylor sifranis group, 2003.
2. Usmanova Sh. “Tarjimonlik faoliyatining lingvomadaniy aspektlari” fanidan ma’ruzalar kursi. –Toshkent: 2014.
3. Исламджанова Х. Лингвокультурологические аспекты переводческой деятельности. Учебное пособие. –Т.: 2011.
4. Токарев Г. В. Лингвокультурология. Учебное пособие. –Тула: Издательство ТГПУ им. Л. Н. Толстого, 2009.
5. Алефиренко Н.Ф. Лингвокультурология. Ценностно-смысловое пространство языка. Учебное пособие. –М.: Флинта, “Наука”, 2010.